

Fra Niels Steensgaards verden

BETRAGTNINGER OVER NOGLE NYERE VERDENSHISTORIER

AF

E. LADEWIG PETERSEN

I.

Det vilde være vildledende at hævde, at de nordiske verdenshistorier, som er fremkommet i vort århundrede, har påkaldt sig større opmærksomhed i *Historisk tidsskrift*, i hvert fald før efterkrigstiden.¹ Kun »Folkenes Historie« (1903–12) og »Verdenskulturen« (1904–12) blev anmeldt af Erik Arup, som lidt syrligt bemærkede, at »Almindelig verdenshistorie« og »Almindelig kulturhistorie« »vilde have været mere passende titler«, fordi den første indeholdt en række konventionelle, statshistoriske afhandlinger, den sidste »enkeltafhandlinger fra de områder, der i al ubestemthed og uden dybere eftertanke står for den almindeligt dannede bevidsthed som kulturhistoriens vigtigste«.² Bortset fra den sidste, skeptiske bemærkning nåede Arup ikke frem til værkernes interesseområder, strukturering, begrebsapparat og helhedssyn.

I retrospektiv må man nu blot nøjes med at konstatere, at begge værker – ligesom lord Actons samtidige »Cambridge Modern History« (1902–11) – udmærkede sig ved solid fremskridtstro og eurocentrisme, måske også genspejlinger af den eller de forløbne generationers europæiske imperialisme. Mellemfølelighed bestod frem til de første år efter den anden verdenskrig væsentligst i, at man gradvis indrømmede de fremmede kulturer procentvis større plads, og stadig også i, at de pågældende

¹ Artiklens hovedformål er at præsentere Niels Steensgaards to bind af Aschehougs verdenshistorie red. af K. Helle o.a., bind 7: Verden på opdagelsernes tid, 1350–1500 og bind 9: Verdensmarked og kulturmøter, 1500–1750, Oslo 1984–85; 272 + 271 s., ill. N.kr. 246 pr. bind. De to bind kan købes separat i en svensk udgave: Bra Böckers världshistoria bd. 7 Upptäckternas tid og bd. 9 Världshandel och kulturkrockar. Bokförlaget Bra Böcker, Höganäs (samme pris). – Oversigten optager tillige en omtale af L. S. Stavrianos, *A Global History*. 4.th ed. Engelwood Cliffs, Prentice Hall 1987. \$ 50.60.

² E. Arup i HT 8.r. IV. Kjbh. 1912–13, s. 179–81.

afsnit måtte overlades til fagspecialister.³ »Aschehougs verdenshistorie« (Oslo 1953–58) var vist den første nordiske, som helt betroede historikere at befatte sig med ikke-europæisk historie indenfor hver deres kronologiske ramme.

Med al respekt for nødvendigheden af kronologisk opdeling – historiens ryggrad, for at anvende et klassisk citat – har de to seneste bud på nordiske verdenshistorier forsøgt en supplerende eller alternativ kronologisk og geografisk opdeling, givetvis for at imødekomme efterkrigstidens ændrede krav. Politikens verdenshistorie opretholder den geografiske opdeling indtil 1500-tallet, dog med det forbehold at professor Arild Hvidtfeldts bind af gode grunde må sætte sig meget brede, delvis også udfyldende rammer. Uden at foregribe noget har man dog redaktionelt opretholdt en historisk uhensigtsmæssig opdeling mellem de euroasiatiske kulturer og »Verden hinsides havene«.⁴ I »Aschehougs verdenshistorie« har man mere rationelt valgt at holde »den gamle verdens« kulturer samlet, indtil Europas kriser 1300–1500 skiller det fra »Verden på opdagelsernes tid«, 1350–1500. De to hovedlinier mødes først påny ved midten af det 18. århundrede. I begge tilfælde er det dog klart, at den europæiske ekspansion har måttet øve indflydelse på dispositionen.

Fælles for begge værker er det derimod, at de bevidst vil ændre det hidtidige, eurocentriske perspektiv til et globalt. At Grimbergs verdenshistorie – alle dens fortællerkvaliteter ufortalt – er endt i antikvarboghandlernes femogtyveøreskasser, beror (trods forlagets og professor Erling Bjøls forsikringer) nok ligeså meget på, at den i sit anlæg nu er utidssvarende, som på at den eksplosive vækst i den historiske forskning og »nye fund har kastet nyt lys over kendte begivenheder«. Men afgørende må det være, at udforskningen af de fremmede verdensdeles historie nu er overtaget af historikere, og at vor tid tillige med revolutionerende hast har måttet revidere sit syn på den globale sammenhæng og enhed eftertrykkeligt, blot endnu uden helt at have fundet sine egne ben.

Det er vist en udbredt misforståelse, at man jævnlige opnår ny og revolutionerende viden ved fremdragelse af hidtil ukendte kilder eller ved detaljeret udfyldning af lakuner; løbende nyfortolkning spiller utvivlsomt en nok så væsentlig rolle. Inddragelsen af den ikke-europæiske verden i det historiske spektrum nødvendiggør naturligvis studier »from

³ Jf. A. Linvald i HT 9.r.V. 1926–27, s. 326–28 og A. Afzelius, H. Jørgensen og F. W. Wendt sst. 10.r.III, 1934–36, s. 176–84. Ingen af disse oversigter hæfter sig specielt ved de oversøiske områders historie, men først og fremmest ved de omtalte værkers grundtanker og plan.

⁴ Hvidtfeldts værk anmeldes nedenfor s. 400.

scratch«, men ikke længere som eksotiske specialiteter, og historikere har tilmed i efterkrigstiden – om de vilde – kunnet hente nye impulser fra nabodiscipliner, arkæologi, antropologi, de sociale videnskaber osv. Nej, behovet ligger ikke i kumulativ udfyldning, men i revision af traditionelle opfattelser og i nye visioner.

Dette incitament anfører Bjøl da også, selvom hans eget forsøg på at give verdenshistorien samlende konturer ikke er blevet helt vellykket, fordi han til syvende og sidst går på akkord med sine egne, strukturalistiske – braudelske – grundanskuelser.⁵ En tilsvarende programerklæring foreligger mig bekendt ikke for Aschehougs værk. At det, som omslaget nøjes med at forkynde, skal være »morsomt at blade i, spændende at læse og let at slå op i« kan højst være forlagsbegrundelser. Men når det er sagt må det gentages, at det ligesom Politikens værk præges af vilje til bevidst nystrukturering – og den kan vi vende tilbage til.

Medens man med lidt god vilje vil kunne hævde, at den nyeste forskning har nået eller er undervejs mod et vist mål af intersubjektiv helhedsopfattelse af Europas historie, gælder dette ingenlunde de ikke-europæiske kulturer og endnu mindre den globale helhed. Niels Steensgaard har derfor været stillet på en uriaspost, og han har på ingen måde gjort sig opgaven lettere ved at sætte sig som mål at levere en syntese, som af principielle grunde har skullet give mere end en sammenfatning: en helhedsopfattelse, som hviler på selvstændig stillingtagen til, hvad global historie er, hvorledes den skal fortolkes, og hvorledes teorien omsættes til praktisk fremstilling. Lad det straks være sagt: Resultatet er blevet en syntese af international standard; den kræver, at præsentationen både må forsøge at klarlægge syntesens teoretiske grundlag og vurdere det heuristisk-teoretiske grundlags forhold til slutresultatet. Den originale indsats vil kræve nogle siders diskussion, som læseren får bære over med, fordi der er tale om en original indsats.

II.

Nyorienteringens bitre nødvendighed lå allerede i FN-pagten i efterkrigs-månederne 1945. Udadtil markeres menneskerettighederne og afviklingen af imperialismen allerede af den simple kendsgerning, at koloniherr-dømmet, som på sit højdepunkt i 1939 havde omfattet 30% af klodens befolkning (Englands lyserøde felter på førkrigstidens skoleatlas 25%), i 1970 var blevet reduceret til 1%.⁶ Bortset fra den systematiske likvidering

⁵ Jfr. min anm. af Politikens verdenshistorie bd. 1. HT 85. Kbh. 1985, s. 169–71.

⁶ R. Thomsen, red., Historien. Kbh. 1970, sp. 9 (Nik. Petersen) og 616 (K. Glamann).

eller omformning af det britiske statssamfund (legenden om prinsen, der fik prinsessen og det halverede kongerige) faldt kriseperioden i afkolonialiseringen fra midten af 1950-erne, senere forbitret ved økonomisk-soziale og ideologiske modsætninger, kontroversielle regimers magtovertagelse og krydret af den kolde krigs forskellige faser. Pointen er, at nyorienteringen nok er en konsekvens af forstærket og fortættet, global kommunikation, men at man heller ikke bør undervurdere dens politiske, sociale og kulturelle ingredienser.

Hvornår og hvorledes kunde man da forvente historiografiske reaktioner? Det er nok vigtigt og symptomatisk, at professionelle historikere efter 1945 i stigende omfang overtog den plads, man hidtil – ikke bare på nordisk plan – havde måttet overlade til regionale specialister.⁷ Men ligeså symptomatisk og indlysende er det, at de nyskabte, ikke-europæiske nationers forskningsarbejde måtte præges af bitterhed, undertiden af gold nationalisme og ofte med totalitært-ideologiske islæt. Selv seriøse, europæiske forsøg på at forstå og tolke fremmede kulturer på deres egne, ægte præmisser kunde stundom lade sig udlægge som repressiv tolerance.⁸

Dilemmaet i den internationale nyorientering ligger imidlertid næppe blot i europæernes selvransagelse og i det uomgængelige, humane og didaktiske behov for at forklare den vestlige verden (og nu ikke blot skoleungdommen) nødvendigheden af helt fundamental revision.⁹ Til det fuldstændige billede af situationen hører det ganske nøgternt også med, at czartidens ekspansion i Asien – kulturelt og demografisk helt anderledes beskaffen end den europæiske – ikke på samme måde synes at have været ideologisk eller politisk belastende (i hvert fald ikke før nu) som de vesteuropæiske magters imperialisme; den udelukker ikke »ideologisk og broderlig hjælp«. Både politisk og historiografisk er den vestlige verden ikke blot bragt i en apologetisk position, men under dobbelt ild. Chancerne for de kompromissøgende forsøg på i 1950'erne under UNESCO's auspicer at nå en udsonende, global historiefortolkning har da formentlig på forhånd været begrænsede.

⁷ Et specielt banebrydende eksempel er Claude Cahens sociologisk farvede syntese af Islams ældre historie; *Der Islam I*. Fischer Weltgeschichte 14. Frankfurt a.M. 1968.

⁸ Jf. G. Barraclough, *Main Trends in History*. New York og London 1979, s. 109 ff., 121 ff., 141 ff., 205–15. – Et provokerende og tankevækkende eksempel er E. W. Said, *Orientalism*, London 1978; jf. J. Bæk Simonsen i HT 85. 1985, s. 137–39. En langt mere afklaret stilling til den spanske *conquista* i Latinamerika giver Hernán Horna, *The Conquest revisited: Towards an Indian View*. *The History of the Third World in Nordic Research*, edd. M. Mörner & T. Svensson. Gbg. 1986, s. 188–200, som fremhæver den indianske befolknings medvirken til selvødelæggelsen.

⁹ En noget patetisk behandling giver Wm. McNeill i M. Ballard, ed., *New Movements in the Study and Teaching of History*. London 1970, s. 16–25.

Løsningen ligger – med Geoffrey Barracloughs ord – ikke flere bogbindersynteser, der indrømmer den tredje verden stadig mere plads, og som giver rum for nye forskningsresultater uden at give afkald på de konventionelle forskningstraditioner. Den kræver, som bl.a. Niels Steensgaard selv oftere har fremhævet, et helt nyt begrebsapparat, der er istand til at indfange hele menneskeheds tilværelse fra tidernes morgen – og som både udelukker og inkluderer den europæiske epoke i klodens historie på ensartede vilkår.¹⁰ Og det mål når man ikke ved syntese i betydningen udjævnende, glossatorisk sammenfatning – som den første UNESCO-verdenshistorie forsøgte – men kun ved radikalt opgør og nyskabelse. Verden havde forandret historieforskningens grundbetingelser, hævdede Barraclough 1965, hvorfor man også burde starte fra bunden med opbygningen af tidssvarende verdenshistoriske grundsætninger og komparative studier. Bruddet mellem den konventionelle, encyklopædiske og eurocentriske tradition og de første forsøg på at skabe en tidssvarende helhedsopfattelse synes at måtte dateres til kriseårene i 1960'erne. På den internationale historikerkongres i Stockholm 1960 diskuterede man lidenskabeligt den russiske historiker E. M. Zhukovs forslag til en marxistisk periodisering af verdenshistorien. Symptomatisk nok deltog kun en enkelt ikke-europæisk historiker ved at foreslå, at den tredje verden overtog og justerede den hævdevundne, europæiske periode- deling efter regionale forhold, et udsigtsløst forslag, også fordi det måtte måle de ikke-europæiske kulturer med en forældet og fremmed standard.¹¹

Debatten fremførte kun en række alternative, teleologisk *weltanschauliche* bud på periodisering og strukturering, uden at nogen tilsyneladende indså, at en kronologi, som hviler på produktionsmåder med en indre, nødvendig logik og med skel ved »den tidligt borgerlig revolution« i England 1640, den franske revolution 1789 og den russiske revolution 1917, til syvende og sidst ikke var mindre eurocentrisk end den traditionelle, som blev bragt til torvs. Man havde åbenbart svært ved at frigøre sig fra de konventionelle tøjrslog.

Fem år senere – i Wien 1965 – diskuterede man med udgangspunkt i en rapport af amerikaneren Louis Gottschalk (én af UNESCO-historiens

¹⁰ I »History in a Changing World« (Oxf. 1955) fremtræder Barracloughs skepsis endnu kun svagt; jf. også The Times Literary Supplement 1956 6/1. Klarere formuleres synspunkterne i hans artikel, »General History« i Approaches to History, ed. H. P. R. Finberg. London 1962, s. 83–109. – Om Steensgaards kritik ndfr. s. 237 f.

¹¹ XIe Congrès International des Sciences Historiques. Rapports I. Sthlm. 1960, s. 74–88; Actes du Congrès. Sthlm. 1962, s. 56–67.

fædre) det 20. århundredes verdenshistoriske projekter og begreber.¹² Rapportøren understregede de nyeste verdenshistoriers stigende hensynetagen til de ikke-europæiske kulturer, deres globale omfang, deres katolicitet i kulturelt udsyn og deres eklektiske, tolerante og relativistiske filosofi og perspektiv. Gottschalk fandt – trods praktiske, redaktionelle vanskeligheder – kooperative værker uomgængelige og henviste netop til UNESCO-værket som et mønstergyldigt eksempel. Han stod tøvende overfor mulighederne for begrebsmæssig konsensus – foretrak endda pluralisme – og hans noget apologetiske opfattelse var, at den igangværende og åbne, kosmopolitiske og kumulative tendens vilde være tilstrækkelig til at imødekomme behovet for en dækkende og fyldestgørende global historie.

Heller ikke denne gang blev diskussionen altfor opløftende; idealistiske og materialistiske alternativer spøjte stadig. Man nåede end ikke frem til nogen principiel debat om holdbarheden af Gottschalks teser, mulighederne for begrebsmæssig revision, globalt (og ikke regionaliseret) anlæg, udvejene for komparative indfaldsvinkler, den stigende specialisering osv. En polsk historikers forkærlighed for provokerende énmandsytelser fremfor mosaikprægede og kedsommelige samlingsværker kunde endda lade mulighederne for diletterantisme ane. Kun den tyske historiker G. Abramowski's forslag om at tage udgangspunkt i Max Webers idealtyper som analyseredskab og Geoffrey Barracloughs allerede citerede krav om universelt begrebsapparat og komparation kunde give antydninger om opbrud.

Men det var undervejs, foreløbig på det kritiske niveau. Den skeptiske – i enkelte tilfælde sønderlemmende – modtagelse af UNESCO-værket kan måske tjene til at forklare, at en ny og forynget version forberedes.¹³ Bruddet kom da heller ikke i form af vildtvoksende »verdenshistorier i en nøddeskal«, men som overlagte, i enkelte tilfælde nok lidt forhastede synteseforsøg på globalt plan. Prisen bærer førstebindet af Fernand Braudels »Civilisation matérielle et capitalisme, 15e–18e siècle« (den første version 1967), men til samme gruppe hører Chicagohistorikeren Wm. McNeill's »The Rise of the West. A History of Human Community« (1963) og græsk-amerikaneren, L. S. Stavrianos' »A global History« (1966–70; 4th ed.1987).

¹² XIIe Congrès International des Sciences Historiques. Rapports IV. Wien 1965, s. 5–19; V. Actes. Wien 1968, s. 525–40; citaterne s. 531, 532f., 539f. – Endvidere behandlede man som *grand thème* det endnu noget diffuse *acculturation*-begreb; Rapports I, s. 7–102 og Actes, s. 31–62.

¹³ L. Gottschalk o.a., *History of Mankind: Scientific and Cultural Development. Under the auspices of Unesco*. New York 1963–69.

Braudels værk (som først blev afsluttet 1979) kræver ikke nogen nærmere præsentation her. Undertitlen på førstebindet, »Les Structures du quotidien: Le possible et l'impossible« markerer klart nok, at det drejer sig om en banebrydende kortlægning af de langsigtede og gentagelige mønstre for de menneskelige samfunds tilværelse. Ligesom i sin klassiske »Middelhavsbiografi« (hvis nye udgave forelå 1966) beskæftigede Braudel sig med en verden, som helt overvejende bestod af bønder; »afgrøder og høst var de vitale anliggender i denne verden, og alt andet var overbygninger, resultatet af ophobning og unaturlig bortledning mod byerne. Bønder og afgrøder, med andre ord fødevareforsyningen, og befolkningens størrelse afgjorde lydløst tidens skæbne«, hed det i Middelhavsværket, medens »Civilisation matérielle« præciserer modsætningerne mellem bondesamfundets strukturer og den »økonomiske civilisation«, markedsøkonomi og international vareudveksling, som forstyrrer den århundredelange balance og dens grænser, men alligevel umærkeligt omformer dem i retning af »en højere form for samfund«. ¹⁴

Som Steensgaard har fremhævet, forudsætter selv det grundlæggende og tungt bevægelige, materielle bondesamfund tilstedeværelsen af overskud, som gør Braudels sondring mellem tre niveauer mindre hensigtsmæssig og hans tolkning af kapitalismen angribelig. ¹⁵ Men endnu et par begrænsninger bør nævnes. For det første afstår Braudel efter værkets plan helt fra at befatte sig med forstyrrende politisk-historiske elementer og trods sin betoning af bondesamfundenes uligheder fra at inddrage de sociale hierarkier, som hører med til helhedsbilledet. For det andet synes hans anvendelse af begreber som universalt og globalt at være dobbelttydig. De omfatter både den globale, geografiske helhed og de menneskelige samfunds mangeartede – materielle og kulturelle – univers. Pointen er ikke helt uvæsentlig, fordi den fører os ind til kernen af, hvad en moderne, verdenshistorisk begrebsramme bør omfatte – men også til et meget krævende ambitionsniveau.

I Middelhavsværket gjaldt Braudels tredeling den tyngde eller den hast, hvormed de forskellige niveauer – strukturer, funktioner og begivenheder – bevægede sig, medens den i »Civilisation matérielle et capitalisme« i højere grad antog typologiske farver. Helt afgørende også for den løbende universalhistoriske diskussion er hans grundlæggende relativise-

¹⁴ F. Braudel, *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. Bd. II. London 1972, s. 1242f.; samme, *Civilization and Capitalism I: The Structures of Everyday Life*. London 1981, s. 28f., 561f. – En oversigtlig analyse giver H. v.d. Wee, P. Burke og F. Mauro i *Itinerario V*. Leiden 1981, s. 16–52, især s. 39ff.

¹⁵ N. Steensgaard, *Set fra 1984: En model for den nyere tids verdenshistorie*. Tradition og kritik. Festskrift til Svend Ellehøj. Kbh. 1984, s. 421f.

ring af tidsbegrebet med hovedvægten på *la longue durée*, men også hans betoning af, at tidens fart skifter fra gruppe til gruppe eller fra sted til sted. Om den også er tilstrækkelig til at formidle modsætningerne mellem de urokkelige strukturmønstre, de overordnede funktioner og den flygtige begivenhedshistorie får stå hen her. Under alle omstændigheder bør den kunne løse op for en mindre frustrerende og mere givtig diskussion af den generelle histories periodestrukturer.

En anden grund til den tilbagetrukne rolle, disse årtiers universalhistoriske debat – og ikke mindst UNESCO-værket – tildelte den politiske historie kan have været, at den fremdeles er så kontroversiel, at dens inddragelse vilde udløse konfrontationer, således som Barraclough påpegede i 1979.¹⁶ Om det kan være en gyldig grund får være, men sandsynligvis har sporene skræmt. Men også andre indflydelser kan have bidraget positivt til, at menneskehedens materielle og immaterielle vilkår, kultur- og civilisationshistorie fik en dominerende plads, arkæologiens og antropologiens eksplosive udvikling, de intensive, europæiske og oversøiske, *historiske* undersøgelser af de ikke-europæiske samfund.

Både McNeill og Stavrianos anlægger i høj grad kultur- og civilisationshistoriske grundsynspunkter. Begge lægger vægten på den globale enhed og menneskenes kamp mod deres omgivelser, men begge gør sig tillige til talsmænd for det synspunkt, at udvikling finder sted ved fredelig eller voldelig, direkte eller indirekte påvirkninger fra højere udviklede kulturer. Rent bortset fra vanskelighederne ved at definere og indkredse kultur- og civilisationsbegreberne, indebærer de to historikers synsmåde, at de kan udskille et fåtal af højkulturer, specielt de europæisk-asiatisk-nordafrikanske, som side om side opbyggede eller nedbrød et *oikumene*, medens de sydsahariske, amerikanske og australske kulturer indtil 1500 fristede en tilværelse i *splendid isolation*; dette gælder nok stærkest Stavrianos. Skævhederne i argumentationen er indlysende, men den underbygges hos Stavrianos ved at trekontinentalsystemet ganske vist omfattede to femtedele af klodens overfalde, men kun en tiendedel af dens befolkning.

Mest interessant – men også mest amerikansk – er i denne forbindelse McNeills positioner. Fra første færd arbejdede han især med teknologiske *fremskridt* som hovedfaktoren for menneskelig udvikling, i landbrug, krigsførelse osv. (heri inkluderet klassiske frontier-idéer). Barracloughs anklage, at McNeill opererede med mennesket og dets omgivelser som ensidigt biologiske konstanter uden at tilgodese, at mennesket forandrede sig som socialt og historisk væsen, er kun delvis dækkende. Samspillet –

¹⁶ G. Barraclough, *Main Trends*, s. 158f.

også det foranderlige – med de mikroøkologiske omgivelser behandlede McNeill i »Plagues and Peoples« (New York & Oxf. 1976); og denne kamp mod mikroberne vendte han på hovedet i »The Pursuit of Power. Technology, Armed Force and Society since AD 1000« (Oxf. 1983). Perspektivet blev her makrobernes – menneskenes – indbyrdes, voldelige konfrontationer, strukturelt delt ved et skel mellem ældre (men endnu ikke uddøde), autokratiske eller bureaukratiske kommandostrukturer og mere moderne og langt mere effektive (ødelæggende) kommercielle, militære strukturer. Denne økologiske dialektik løser naturligvis ikke diskussionerne om de grundlæggende, menneskelige vilkår, men uortodokse er synspunkterne i det mindste.

McNeills og Stavrianos' globalhistoriske anskuelser er blevet anfægtet ikke blot for aksiomatisk at forudsætte menneskets uforanderlighed, samtidig med at de også opererer med fælleskriterier for at verdenshistorien har haft en kumulativ og selektiv retning. Det har givet deres historieskrivning – skønt i princippet global – et lineært og kulturelt diffust, men stadig historisk evolutionært forløb.¹⁷ Uden at opgive de globale og universelle krav og med henvisning til at menneskene reagerede forskelligt overfor »de evige udfordringer«, var Barraclough derfor tilbøjelig til at give komparative studier af institutioner, sædvaner, idéer og antagelser fortrinsret (Han nævner i denne forbindelse ikke de materielle vilkår).

Man kan være enig med Barraclough om, at verdens og civilisationens historie ikke lader sig samle i en lineær og generel proces med sine egne indbyggede love, og at det vilde indebære en tilbagevenden til oplysningstidens »økumeniske og kosmopolitiske« historieskrivning uden blik for nationale – eller andre? – særpræg.¹⁸ Om hans eget forslag om synkronisering af nationale eller regionale begivenheder under helhedssynspunkter, det aktuelt vigtigste, og dimensionering i forhold dertil, løser dilemmaet, er nok mere tvivlsomt. Mere ræson er der i at lægge alle metahistoriske systemer bag sig og at vende tilbage til oplysningstidens økumeniske indsigt, at historieforskningen angår menneskenes og menneskesamfundenes vilkår og betingelserne for disses dynamik og forandring. Og er det her vi befinder os for øjeblikket – efter en menneskealders diskussion?

Konklusionen har en vis interesse i denne sammenhæng. I en anmeldelse af UNESCO-værket 1973 påpegede Niels Steensgaard, at værket nok var verdensomspændende, men ikke behandlede hele det menneske-

¹⁷ Sst., s. 159–63, 168–77.

¹⁸ G. Barraclough i *Approaches to History*, s. 86f., 88, 102–04; jf. *The Times Literary Supplement* 1956 6/1.

lige univers, og at det ved encyklopædisk anlæg og tamme kompromisser forpassede chancerne for en global universel helhedsopfattelse (i begge betydninger af ordene). Kritikken havde berøringspunkter med Barracloughs, men skønt Steensgaard understregede, at historikerne *endnu* ikke rådede over det heuristiske værktøj, som var nødvendigt for at tumle den »globale landsby«, fremhævede han tillige, at komparative studier vilde kunne forfine begreberne og skaffe analyseredskaberne.¹⁹

Medens denne anmeldelse endnu prægedes af pessimisme overfor mulighederne af en verdenshistorisk syntese, var den allerede 1981 mindre fremtrædende, utvivlsomt fordi nye impulser fra den historiske strukturalisme, socialantropologien, økonomien osv. skabte noget af et gennembrud, der gav løfter om et tværgående samarbejde om nye og mere fyldestgørende grundkonceptioner og analyserammer.²⁰ Og »Set fra 1984« har meget af den tidligere skepsis fortonet sig til fordel for et langt mere optimistisk syn på chancerne for at opbygge en holdbar global og universel makroteori. Makroteori og metodisk-systematisk komparation (til forskel fra løse analogier, cykliske eller rekurrente teorier) indeholder her ikke nogen modsætning. I Aschehougs verdenshistorie har Steensgaard da вовet pelsen, et arbejde, som helt bærer sin forfatters fysiognomi, og som vidner om dybtgående teoretiske og praktiske overvejelser.

III.

Steensgaards udgangspunkt må stadig være menneskenes og menneskesamfundenes »kamp« mod naturen og indbyrdes; men trods mange naturgivne uligheder og ulige vilkår stod de også overfor fælles problemer – betinget af elementære behov og drømme – som de hver især løste meget forskelligt, i længden ikke i isolation, men tværtimod ved at blive stillet overfor andre samfund og andre løsningsmuligheder i kraft af deres forunderlige tilpasningsevne (bd. 7, s. 9). Opgaven er nærmest bunden, men bag den måske lidt militante etikette »kamp« synes forf. selv snarest at mene menneskesamfundenes anstrengelser for – i konfrontation eller ved opfindsom udnyttelse – at gøre sig jorden, naturen og deres omgivelser underdanig. Særligt forfriskende er forf.s. understregning af, at han ikke vil begrænse sig til menneskenes materielle tarv, men også vil inddrage deres »drømme« som en naturlig bestanddel af deres organisationsformer og kulturmøder.

Kronologisk omfatter de to bind perioden 1350–1750, grænser som

¹⁹ *Journal of Modern History* 45, Chricago 1973, s. 72–82.

²⁰ N. Steensgaard, *Universalhistorie, samfundshistorie og historisk strukturalisme*. HT 80. Kbh. 1980. s. 82–100.

heldigvis ikke overholdes altfor rigoristisk. Det nedre skel begrundes ikke af europæiske middelalderbegreber, der bestemt ikke lader sig anvende på de asiatiske højkulturer, den islamiske, den indiske og de østasiatiske, trods mange århundreders indbyrdes kontakt (*acculturation* om man vil). Førstebindet får derved karakter af en blændende strukturanalyse under globale perspektiver på tærskelen til den fase, som kendetegnes ikke bare af den europæiske ekspansion, men af kulturmøder og integration. Forf.s konstatering andetsteds af, at moderne forskning har fastslået, at »virkningerne af de globale kontakter var langt mere dybtgående, end man før har troet«, får nok speciel gyldighed før 1500 for de tre gamle kontinenter, men hovedlinien fastholdes alligevel under værkets teoretiske grundsynspunkter.

Forf.s hovedargument for afgrænsningen af det sidste bind er da også, at man ved midten af det 18. århundrede var nået så vidt, at der var blevet etableret et fast og verdensomspændende system af kontakter på godt og ondt, et verdensmarked og kulturmønstre, som tilsammen begyndte at øve en strukturbrydende indflydelse på de ikke europæiske samfund, men som omvendt også gav materielle og kulturelle reflekser i Europa (*en passant*, oplysningstidens historievidenskab blandt dem). Den fælles skæbne og den europæiske dominans afstikker altså rammerne (jf. bd. 9, s. 264), men med den valgte periodisering og den geografiske afgrænsning falder den industrielle revolution og imperialismen således udenfor de temaer, bogen vil beskæftige sig med; og dermed – trods enkelte sidebemærkninger – også forf.s forpligtigelse til at anskue forløbet i retrospektiv.²¹ Periodiseringen må ligeledes forklare, at hverken Australien eller Stillehavskulturerne overhovedet nævnes.

Værket disponeres således, at en første trediedel skal redegøre for menneskenes fælles problemer, økologiske og demografiske forhold, fremskaffelsen af føde, vareudveksling, social organisation, forbindelserne mellem herskere og beherskede, den tekniske formåen til at tilvejebringe orden, samkvem og ødelæggelse. »Hensigten er at vise ligheder mellem de store (?) kulturer, som først og fremmest var baseret på jordbrug, ligesom den europæiske kultur var«, men også at indkredse kulturelle forskelle forud for kulturmødet på et tidspunkt, da menneskene kendte så lidt til hinanden.

Selvom Steensgaard helt indlysende må drage mange paralleller til europæiske forhold undervejs, sætter han (med henvisning til de bind af værket, som behandler disse) »Europa udenfor en parentes«. Den

²¹ Jf. F. Fuglestad i (Norsk) HT 62. Oslo 1986, s. 236, 238, som synes at overse denne afgrænsning.

europæiske kultur fik først afgørende betydning for omverdenen ved kulturmødet – den europæiske ekspansion – da den overskred bondesamfundets trange grænser. Om et sundhedstegn eller et febersymptom, lader han stå åbent, men under alle omstændigheder en nøgen kendsgerning og af afgørende betydning trods europæernes fåtal. Denne tredje etape, kulturmødet og dets konsekvenser, behandles overvejende i værkets andet bind (bd. 9) fra både de overvundnes og de sejrendes synspunkt.

Lidt kortfattet hedder det, at anden etape skal behandle de enkelte kulturer. I værkets første del er dette stof disponeret således, at de østasiatiske riger Kina og Japan i rækkefølge kommer først, efterfulgt af Sydøstasien, Mellemøsten, Indien, Afrika og de to »store« amerikanske kulturer, Azteker- og Inkarigerne. Helt klart står det derimod ikke, hvorfor denne præsentation afsluttes med en række – aldeles blændende – kapitler om den portugisiske ekspansion og spaniernes brutale nedkæmpning af de to amerikanske kulturer, når man havde forestillet sig dette som optakt til det næste binds kulturmøde. Som det står fungerer de snarest som det chock, der brat fører læseren fra de langsigtede mønstre til de mere dramatiske kulturmøder; men den »ekstraparentetiske«, europæiske baggrund formidler nok ikke helt hensigten (jf. dog s. 222ff. og 236ff. om den portugisiske og spanske baggrund; emnet berøres kun flygtigt af docent Kurt Ågren i værkets bind 8).

Som helhed præsenteres og diskuteres altså de gamle, euroasiatiske kulturer i en indlysende sammenhæng, med Mellemøsten som skæringspunkt, en – som det rammende hedder – gammel og nedslidt verden, som dog fremdeles formidlede og bearbejdede kulturimpulser fra øst mod vest og *vice versa* (s. 156–59). Selvom Afrika – traditionelt det mørke kontinent – behandles lige lapidarisk nok (s. 183–95) har forf. dog kunnet udnytte de sidste årtiers intensive forskning til stærkere end sine forgængere at betone forbindelserne (og deres kontinuitet) mellem »den grønne ø« syd for Sahara og de nordafrikanske kulturer. Centralafrika optræder således ikke længere i *splendid isolation* og statsløst som f.eks. i McNeills og Stavrianos' fremstillinger. De ældgamle kulturmøder får altså en central funktion i værket.

Gentagne gange betoner Steensgaard, at opdagelserne ikke var et specielt europæisk fænomen, at Kinas ejendommelige og konservative isolation efter ophøret af Zheng He's sørejser 1433 afskærer det fra potentielle muligheder på lige fod med – eller et hestehoved forud for – europæerne, og at den portugisiske udforskning af Afrikas kyst følges af en muslimsk af den østafrikanske. På tilsvarende måde understreges det oftere, at ikke blot Ming-Kina, men også de indiske (men ikke de muslimske) kulturer vendte ryggen til havet. Selvom forf. helliger

kommunikation og transport et langt og elegant kapitel (s. 106–20), og selv om der lejlighedsvis gives efterretninger om skibsfarten i det indiske ocean og de østasiatiske farvande (iøvrigt også af karavaneruterne), kunde man have ønsket sig en mere samlet analyse.

IV.

Værkets helt grundlæggende fællesnævner og det gennemgående tema er de altdominerende bondesamfunds strukturer og produktion, deres internt eller eksternt betingede magtorganisation, sammenhængen mellem natur (økologi) og teknologi osv. Steensgaard understreger (s. 28), at der aldrig kan være tale om automatisk eller liniær udvikling; fra bondens synspunkter *kunde* mere arbejdsintensive driftsformer frembringe et overskud, som forf. til syvende og sidst tilskriver et valg (de mulige demografiske incitament berøres s. 34). Fra samfundets eller »statens« synspunkt frigør overskudsproduktionen ressourcer og individer, som udenfor bondesamfundet skaber plads for arbejdsdeling – for byer, overordnet eller rituel samfundsorganisation, imperier, men også for regional eller interregional vareudveksling – som atter kan friste både til produktionsforøgelse (for at skaffe sig de attråede varer) og til udnyttelse, til opkrævning af tribut, pålæggelse af restriktioner osv. Sociale organisationsformer og det så ofte forkætrede overskud bliver således nøglebegreber.

Redistributive systemer og mekanismer får derved en grundlæggende funktion, men det er tilsyneladende – og utvivlsomt med rette – Steensgaards synspunkt, at egalitære samfund ikke (eller kun undtagelsesvis) eksisterer. Der vil som hovedregel af organisatoriske eller andre grunde – produktionsmæssige, militære, kultiske osv. – blive tale om asymmetriske samfundsmønstre. Forf. sonderer (s. 42–49) mellem »den lille magt« og »den store magt«. Den første, familien, slægten eller landsbyen formet som ydre organisationsformer med myndighed til at sikre produktion og retsorden, men ikke nødvendigvis demokratisk. »Den lille magt« opfattes som decentraliseret – uden hensyn til status eller ydre tributkrav, i modsætning til »den store magt«, som forudsætter materielle eller immaterielle styrkeforskelle, evt. anvendelse af organiseret vold; og som indebærer, at bonden må afgive en del af sin produktion som fæsteafgift, skat, tribut eller modydelser til »dem, der har stor magt eller anseelse«.

Tilsammen møder vi i »herrerens verden« den verden, som opstår når mennesker i kraft af styrke eller andre fortrin opkaster sig til herrer over deres omgivelser, naturen eller andre mennesker, et evigt menneskeligt

motiv. Men Steensgaard betoner, at historikerne må frigøre sig fra forestillinger om, hvad der synes ham rationelt, naturligt eller retfærdigt (s. 42), ligesom han senere (s. 49) distancerer sig fra udviklings- eller fremskridtsskabeloner. Begreber – hedder det – som »produktionsmåder« tjener ikke bare – eller fortrinsvis? – beskrivende formål, men anvendes ofte i forklarende rækkefølge som udviklingsskema; han vil undgå dem (hvad også som helhed er lykkedes), fordi de er værdiladede, mere tjenlige til politisk kamp end til redskab for historikernes forsøg på at forstå menneskelige organisationsformer (s. 50).

Selvom klichéer som »udbytning« osv. enkelte gange er løbet forf. i pennen (s. 49, 58), er sondringen mellem bøndernes verden og herrernes stadig det helt grundlæggende tema, men også et heuristisk rammeapparat, som gør det operationelt muligt at analysere bondesamfund funktionelt og i brede strukturelle rammer – og uden bindinger til produktionsmådeskabeloner (der jo endda ofte kan være ahistoriske), som forudsætter indbygget tvang, spændingsforhold og bundne udviklingsmekanismer. Problemet ligger i, at denne bondeverden og begrebsdannelse i sin oprindelse er antropologiske eller socialantropologiske analyseredskaber uden på forhånd givne historiske dimensioner.

Steensgaards problem har altså været at forbinde sine strukturelle grundbegreber med historicering af sine socialantropologiske analyseredskaber og at give dem bredere, verdenshistoriske perspektiver. En slående betragtning bliver det i denne forbindelse (med Braudel i tankerne), at historien forløber hurtigere for herrerne end for bønderne, deres univers har forskellige kronologiske dimensioner, som giver en rimelig indfaldsvinkel til historisk analyse: Én af de mange veje til historicering af overskud, handelsudbytte og vareudveksling på den ene side og social differentiering på den anden, som bærer udover traditionelle og ikke altid lige hensigtsmæssige, økonomiske eller antropologiske kategorier.

En anden iøjnefaldende fordel ved det Steensgaardske apparat ligger i, at de asymmetriske, sociale organisationsformer ikke *nødvendigvis* opbygges eller fungerer ved tvang. Bønders behov for værn og retssikkerhed, for kult eller for samvirke eller for overskud er tænkeligt en ligeså indlysende drivkraft som mere iøjnefaldende tvangsforanstaltninger eller håndgribelig undertrykkelse og udbytning. I denne sammenhæng kunde anm. blot have ønsket sig en mere indgående drøftelse af de meget udbredte patron-clientelae-forhold og soldaterkolonistinstitutioner, som ikke bare hører Middelhavsverdenen til, og som åbenbart ikke kender kronologiske grænser.

Det er rigtigt, at erobrere ikke drog ud for at blive bønder (s. 52), men

for at føre en bekvem og materielt/magtmæssigt sikret tilværelse, ligeledes at arbejdskraft er et knaphedsgode. Spørgsmålet om, hvorvidt »overklassen« – eller hellere: »herrerne« – bliver parasitter eller beskyttere er da langt fra enkelt; meget afhænger, som forf. understreger (s. 58), af rammerne, religion, retsopfattelse og (kunde det tilføjes) af herrernes mission. Hvis i det sidste tilfælde militær, da ligger soldaterkolonisation (jf. s. 120) eller en eller anden form for pseudofeudal, teknisk og beskatningsmæssig organisation ikke fjernt. Grænseværdien nås, når nomadesamfund – »slaver på heste« – ødelægges eller reorganiseres bondesamfund (s. 38ff.).

Den læser, som vil tilegne sig Steensgaards baggrundsovervejelser, gør sikkert vel i at starte med hans *prolegomena*, afhandlingen »Set fra 1984. En model for nyere tids verdenshistorie«. ²² Ikke, at han i sin fremstilling ikke giver en kort og ræsonneret oversigt over den vigtigste (og for skandinaviske læsere, tilgængelige) litteratur, som han positivt støtter sig til, men fordi artiklen mere indgående og diskuterende redegør for, hvilke refleksioner, der ligger forud for hans arbejde. Det gælder både de teorier, han må lægge bag sig og for den begrundede opbygning af en ny model. Den centrale er, at han ikke ensidigt tilegner sig en enkelt teori, men bearbejder de enkelte elementer til en organisk helhed, som helt er hans egen.

Det er allerede nævnt, at Steensgaards begrebsverden har kunnet hente incitament i Braudels strukturalistiske synspunkter, men han adopterer dem langt fra entydigt og ukritisk, specielt hvad angår dennes særprægede udlægning af kapitalismen. Ikke mindre betydningsfuld er den inspiration, Steensgaard (som andre) har kunnet hente hos moderne økonomer og antropologer – med det allerede nævnte forbehold, at han som professionel historiker må give de samfundsvidenskabelige modeller historiske dimensioner og liv, og vel vidende, at de selv da ikke kan give endegyldige eller udtømmende svar, men kun et analytisk rammeapparat.

Der kan her især være grund til først at hæfte sig ved økonomen Ester Boserup, som i 1965 med udgangspunkt i feltarbejde (men unægteligt med begrænset historisk indsigt) gjorde op med Thomas Malthus' og neomalthusianernes demografiske katastrofeteorier til fordel for en tese – dette ord, fordi emnet stadig er kontroversielt – som tillægger elasticiteten i bondesamfundets arbejdsindsats, dyrkningsformer, dyrkningsintensitet og teknologi en nøglerolle. Det har vel iøvrigt været en medvirkende grund til, at økologiske betragtningmåder med forsigtighed har kunnet

²² Jf. ovfr. note 15.

inddrages i overvejelserne og anvendes i argumentationen; økologisk her forstået både som naturens eget kredsløb og som de gensidige virkninger af menneskesamfundenes omgang med natur og milieu.²³

Det er (med LeRoy Ladurie i tankerne) muligt, at Steensgaard lige hastigt nok afviser klimateoriene som betydningsløse for andet end marginale områder (bd. 7, s. 18f.). Til gengæld får sygdommene (McNeills mikrobernes kamp), demografiske forhold og økologiske indfaldsvinkler fuld og berettiget opmærksomhed (f.eks. bd. 7, s. 13ff., 19ff., 41). Kun beduiniseringen i Middelhavsområdet og Mellemøsten henstår (s. 38f.) som gådefuld. Knaphed på træ i Mellemøsten, den ustabile balance mellem nomader og bosiddende agerdykere og kvægavlere, vandingsystemernes sårbarhed, samfundsmæssig rationalitet og de herskende nomaders militære organisationsformer indgår mange steder som muligheder i argumentationen, ofte indlysende og slående, men uden at det har været muligt at opnå nogen absolut afklaring endnu.²⁴

Når produktionsmåder ikke egner sig som analyseredskab på globalt plan, ligger den alternative løsning for Steensgaard i at søge en fællesnævner i socialantropologisk forsknings forsøg på at udskille enkle og funktionelle grundformer for bondesamfundenes organisation. En sådan foreligger i den amerikanske socialantropolog, Eric R. Wolfs typologiske kategorier. Wolf sonderer som bekendt på den ene side mellem den »primitive« agerdykker eller kvægavler, den ikke-markedsorienterede landbruger (*peasant*) og den forretningsorienterede bonde (*farmer*); på den anden side mellem symmetriske og asymmetriske bondesamfund, de sidste – som vel er de normale – kendetegnet ved, at landbrugeren eller landbruget er tributydende. Den sidste sondring indebærer, at bonden udover den produktion og de ressourcer, der bindes af bedriften og familiens forbrug, må frembringe et overskud til dækning af symbolske, rituelle eller reelle tributforhold eller til afsætning eller udveksling.²⁵

Det var ikke noget ubetinget fremskridt, at Wolf i et senere værk påny

²³ E. Boserup, *The Conditions of Agricultural Growth*. London 1965; svensk udg.: *Jordbruksutveckling och befolkningsstillväxt*, Sthlm. 1984. Jf. iøvrigt N. Steensgaard o.a., *Økologisk balance og historisk forandring*. *Fortid og Nutid* XXIX:4 Kbh. 1982, hvor (udover indledningen) især Peter Christensens afhandling (s. 607–25) om iransk landbrug er givtig.

²⁴ Jf. Cl. Cahen, *anf. arb.*, s. 208, 230, 252–54, 289f. – Spørgsmålet gælder her især forholdet mellem økologisk-dyrkningsmæssig ødelæggelse og social-organisatorisk beduinisering. Ødelæggelsen af Nordafrika hører som bekendt senantiken til, den indtræffer i Syrien i 8. århundrede og senere i Iran; jf. O. Grabar, *Umayyad »Palace« and the »Abbasid« Revolution*. *Studia Islamica* 18. Paris 1963, s. 5–18 og Peter Christensens citerede afhandling. Jf. iøvrigt også P. Crone, *Slaves on Horses, the evolution of the Islamic polity*. Cambr. 1980, s. 18–26, 89–91.

²⁵ E. R. Wolf, *Peasants*. *Foundation of Moderns Anthropology Series*. Englewood Cliffs 1966; dansk oversættelse (»Bønder«) Kbh. 1973. Jf. Steensgaard, *Set fra 1984*, s. 418f.

tillige introducerede »produktionsmåder« i et forsøg på at give sine socialantropologiske kategorier historiske og dynamiske dimensioner i forhold til den europæiske ekspansion, blandt disse »tributproduktionsmåden« som én af flere.²⁶ Wolf mener selv, at nytten af produktionsmådebegrebet – uanset, hvor mange der måtte være – »ikke ligger i klassifikationen, men i dets egnethed til at udhæve de strategiske slægtskabsforhold/forbindelser, der er involveret i organiserede, menneskelige flertals tilrettelæggelse af social virksomhed«, specielt når det gælder den kapitalistiske form og dens udbredelse. Allerede dette ræsonnement indeholder naturlige, kronologiske begrænsninger, men det binder også systemet til nødvendige (og mere end eklektiske) modsætninger – snarere end asymmetriske forhold – der gør overskuddet og tributen til tvangsmomenter. Naturligvis kan »kampen om tributen« være oprindelige tvangsformer, men Wolfs ræsonnement afskærer ham fra i tributen også eller alternativt at se et frivilligt, nødvendigt eller selvgroet vederlag for et kontraktforhold.

Wolfs oprindelige, socialantropologiske typologi har forlængst godtgjort sin frugtbarhed i europæisk samfundshistorisk forskning.²⁷ Hans oprindelige klassifikation, som Steensgaard også overvejende har beholdt sig til, synes også at have gjort det muligt at bygge analysen – derunder den historiske – af de ikke-europæiske samfund op på grundlag af disse meget enkle og generelle elementer af social organisation. Steensgaard har (såvidt anm. kan se, men han kan jo tage fejl) ikke gennemført den anførte sondring skarpt mellem tvungen eller påtvunget tribut og frivillig, selvgroet eller udviklingsbetinget kontrakt og vederlag. Men selv med det meget enkle, Wolfske rammeapparat lader de mange og indbyrdes divergerende tributforhold sig i fremstillingen indføje i en naturlig socialorganisatorisk struktureringsramme. De får en forklaringsværdi, og rammerne giver plads også for indgående diskussion af anvendelsen og distributionen vertikalt og horizontalt af de produktionsoverskud, som var eller kom tilstede i og over bondesamfundene. For anm. at se indeholder teorien og dens anvendelse noget af et colombusæg.

V.

Diskussionen nærmer sig dermed det, der er hovedtemaerne for værkets andet bind, »Verdensmarked og kulturmøder 1500–1750«, hvor de enkelte kulturer konfronteres, deres indbyrdes påvirkninger drøftes og

²⁶ E. R. Wolf, *Europe and the People without History*. Berkeley – Los Angeles – London 1982, s. 73–100, især s. 79–88 samt s. 400f.

²⁷ Der tænkes her især på Jan deVries' studier over hollandsk og europæisk landbohistorie.

vareudvekslingen behandles. Af indlysende grunde mangler Australien og Oceanien stadig, medens de øvrige kulturer præsenteres i en perlerække med udgangspunkt i de portugisiske og spanske imperier og efterfølges af de »nationale«, orientalske kulturer, Osmannerriget, Moghulriget, de bagindiske statsdannelser, de sydøstasiatiske øriger, Kina og Japan. Alle disse mange kapitler er igen veloplagte og velskrevne; de vidner om suveræn beherskelse af litteraturen, men også om, at enkelte områder – Safavidernes Iran, f.eks. – endnu er langt fra tilfredsstillende udforsket. Reservationerne fremføres udtrykkeligt, selvom man undertiden skal være kender for at gennemskue dem.

Dispositionen beror imidlertid ikke på tilfældigheder eller geografisk orden. Den bryder nemlig delvis med den konventionelle og eurocentriske sondring mellem territorial ekspansion – erobring og organisation (Latinamerika) – og punktvis besættelse af strategiske støttepunkter og handelsknudepunkter (Asien og Afrika).²⁸ Forskellen kan naturligvis ikke totalt affærdiges, og man kan mene, at Steensgaard undervurderer de økologiske eller andre hindringer, en europæisk invasion kunde møde (f.eks. i Centralafrika). Men som helhed indføjles kulturmøderne i en funktionel og organisk plan, som dels hviler på de grundlæggende, almene magtmønstre, dels forudsætter, at påvirkningerne – fredeligt samvær, udbytning, ødelæggelse – ikke ensidigt foregik på europæiske præmisser; de var og forblev gensidige impulser med meget forskelligt udfald. Rammerne lægges i det vigtige indledningskapitel om de globale sammenhænge (bd. 9, s. 19–27), og de får deres dynamik i de tre afsluttende kapitler om slaveøkonomi (s. 222–36), kolonisamfund (s. 237–50) og europæernes oversøiske konflikter (s. 251–63).

Udgangspunktet er den europæiske, oversøiske handels marginale omfang i forhold til den intraregionale omsætnings vægt. Steensgaard understreger den oversøiske, asiatiske, amerikanske og den intrakontinentale skibsfarts vækst især fra 1600-tallet (s. 19f.) og også, at virkningerne i det europæiske »centrum« var langt større end marginalt forbedret levestandard. Den banede vejen for formueopbygning, skibsbygning, skibsfart og produktion af varer til de oversøiske markeder (s. 21f., men begrænset forarbejdning af fremmede varer).²⁹ Han kan derfor også indledningsvis (s. 21) henvise til, at historikere har tøvet med at

²⁸ Jf. f.eks. J. H. Parry, *The Age of Reconnaissance. Discovery, Exploration and Settlement 1450–1650*. New York 1963, s. 322f.

²⁹ Anslår man den tonnage, som indgik i Europas oversøiske skibsfart i slutningen af 1600-tallet til 0.9 mill. tons, vil det svare til måske 6–7% af den samlede, europæiske tonnage (12–14 mill. tons), om vi kan fæste lid til Walther Vogels opgørelse; *Festschrift für Dietrich Schäfer*. Jena 1915, s. 268–330.

tillægge den oversøiske ekspansion større betydning for den økonomiske udvikling i Europa, for forspillet til industrialiseringen og imperialismen og for udviklingen i den ikke-europæiske verden.

Hovedsynspunktet gentages som konklusion af drøftelserne af de vestindiske slave- og plantagesamfund (s. 221); ringeffekten i Europa understreges for 1700-tallets vedkommende, og selvom det ikke var »slavekolonierne, som skabte den industrielle revolution i Europa... havde (de) deres andel i den«. Senere (s. 235) betoner forf. tillige, at systematiseringen og formatet »gjorde den transatlantiske menneskehandel og plantageslaveriet til en af de afgørende faktorer i den moderne verdens udvikling«. Argumentationen får her et retrospektivt – om man vil, kontrafaktisk – skær i betragtning af, at værkets hovedanliggende ikke er at udpege det moderne verdenssamfunds rødder. Anm. vil på ingen måde bestride ekspansionens og systematiseringens »ekkovirkninger« i Europa eller i de ikke-europæiske samfund, kun fremhæve den skepsis, man med overbevisende omend indirekte argumenter har fremført mod at overvurdere effekterne af ekspansionen, i hvert fald for Europas vedkommende.³⁰

Det er rigtigt, at historikere og socialantropologer – forf. nævner (s. 21) Braudel, Wallerstein, Gunder Frank og Wolf – i de sidste årtier har revideret de traditionelle opfattelser og har pointeret betydningen af de globale kontakter for den vordende industrialisme og imperialismen. Fællesstrækket ligger i det verdensomspændende netværk, den europæiske verdensøkonomi var blevet.³¹ Centrum-periferi-teorierne kan kun tjene en heuristisk funktion og gør det også kun (det er noget væsentligt), for så vidt som Steensgaard (s. 22 og oftere) fremhæver, at samspillet mellem centrum og periferi fik mange forskellige former, og at det sjældent var europæerne, som afstak rammerne: med andre ord, brikkerne falder på plads, når den europæiske ensidighed ophæves til fordel for et globalt sammenhængende og dobbeltsidigt, økonomisk, socialt, politisk og kulturelt samspil.³² Og det var vist også, hvad der var meningen.

Holder vi os til den ikke-europæiske verden, drager Steensgaard (s. 22) de afgørende skel mellem på den ene side de amerikanske kontinenter og på den anden Asien og Afrika. For Amerika, som her behandles *en bloc*,

³⁰ P. O'Brian, *European Economic Development: The Contribution of the Periphery*. *The Econ. Hist. Rev.* 2.ser.XXXV. Chambr. 1982, s. 1–18.

³¹ Anm. nærer en vis skepsis overfor en for håndfast og bogstavelig udnyttelse af Wallersteins ikke helt konsistente centrum-periferisystemer; ikke så meget på grund af værkets talløse fejl og andenhånds lærdom, som fordi man ofte overser, at det snarere er et politisk manifest end en historisk syntese; jf. iøvnr. Steensgaard, *Set.* fra 1984, s. 423–25.

³² Her bør det nævnes, at synspunktet underbygges af J. H. Elliotts kloge bog, »*The Old World and the New, 1492–1650*«. Chambr. 1970.

blev bekendtskabet og forbindelserne mest indgribende, fordi erobrerne brutalt ødelagde de gamle kulturer materielt og ved at importere epidemiske sygdomme (det sidste en »menneskelig naturkatastrofe«, vilde Steensgaard måske selv sige) og erstattede dem med nye, europæisk betingede, karakteriseret ved billigt tvangsarbejde, slaveimport og kolonisering. De afrikanske samfund (jf. s. 112–19) viste sig derimod i stand til at tilpasse sig og lempe sig efter den europæiske efterspørgsel, fordi de havde en intern organisation, som overflødiggjorde europæisk kolonisation – vel også fordi tropesygdommene (som Thorkild Hansen hæfter sig ved) satte snævre barrierer. Endnu større smidighed og modstandskraft viste de asiatiske samfund, hvis produktion til eksport overlevede, uden at den udover undtagelsestilfælde behøvede at tilrettelægges fra europæisk side; og her sigter forf. vel til bl.a. det hollandske kompagnis kapitalanlæg og »kolonisering« i Indonesien.

Hovedpointen ligger i, at omsætningsmængdernes omfang og værdi blev mindre afgørende end den potentielle værdi, varerne lokalt havde udover bytte- eller brugsværdien. Beherskelsen af vareefterspørgslen til Europa skabte prestige og magt for dem, som var i besiddelse af den eller kunde skaffe sig kontrollen; og dette moment forstærkes afgørende ved, at ædelmetallerne fik samme funktion som andre prestigevarer, og ved at skydevåben i stigende omfang kom til at indgå i vareudvekslingen. Det gjorde magten – den lidenskabelige kamp om voldsmonopolet – mere effektiv, den bredte sig, men fik også sociale og politiske langtidsvirkninger, som i sidste ende røbede sig i ustabilitet og begyndende, europæisk imperialisme i det 18. århundrede. Vi er med andre ord tilbage i herrernes og de undergivnes verden, den store og den lille magt.

I disse perspektiver fremtræder kulturmøderne i Steensgaards tolkning (s. 26f.) som to hovedfaser, de traditionelle imperiers tid i 14- og 1500-tallet og den kommercialiserede verdensøkonomi i 17. og 18. århundrede. Den europæiske erobring – især i Latinamerika – var ikke væsensforskellig fra f.eks. osmannernes, safavidernes, moghulernes, mandchuriernes osv. (men de afsluttes tidligere, bortset fra den russiske erobring af Sibirien). Alle byggede på voldelig underkuelse med overlegne våben;³³ og alle nåede deres organisk-strukturelle grænser, da omkostningerne oversteg gevinsten og »udbytningsgrænsen« nås. Men købmænd og kompagnier stod parat, hvor krigeren måtte give op, omend overgangen

³³ Inspirationskilderne synes her at være Marshall G. S. Hodgsons »krudtimperier« (The Gunpowder Empires and Modern Times. The Venture of Islam III. Chicago 1974, prologue, s. 16–22, 26, 30, 134–61) og Carlo Cipollas betoning af den overlegne teknologi (Guns and Sails in the Early Phase of European Expansion, 1400–1700. London 1965).

fik vidt forskellige former. I Amerika konstrueres et samfund, som i stigende grad er i stand til at hjælpe sig selv, dække sine egne behov, og hvor handelskapitalen placeres i faste anlæg, plantager, godsbesiddelse og billig, importeret slavearbejdskraft. I Asien og Afrika, hvis organisation var tilstrækkelig til at tjene europæiske interesser, kunde man samarbejde med lokale kræfter, indtil den økonomiske og politiske ustabilitet i 1700-tallet banede vejen for den ny imperialism.

Heri ligger en væsentlig nystrukturering i forhold til ældre tolkninger: Den gennemføres konsekvent og med sikker beherskelse af det vældige materiale; den er besnærende, men måske lige håndfast nok. Tolkningen synes at videreføre de tanker om strukturelt og organisatorisk strukturbrud, som Steensgaard så overbevisende fremlagde i sin disputats 1973, og som specielt angik karavaneruterne, den portugisiske kronhandel og de hollandske og engelske, asiatiske kompagnier; ved »internalisering« af omkostningerne gjorde kompagnierne den oversøiske fart rentabel og effektiv og markederne mere gennemskuelige.³⁴ Men det er nok at sætte tesen lidt på spidsen at hævde generelt, at købmanden trådte til, hvor krigeren – statsmagten – måtte give op.

Denne udviklingslinie er naturligvis mest slående for de portugisiske og spanske imperiers vedkommende. Steensgaard benytter selv Hormuz' fald 1622 som symbol for det portugisiske *Estado da Indias* opløsning og magtesløshed, også overfor de nye organisationsformer. Dertil vil anm. gerne føje Jonathan Israels meget stærke betoning af Olivarez' sejge og desparate bestræbelser for at nå en fred med Nederlandene med Spaniens *reputacion* og imperium i behold; men uomtvisteligt er det, at de iberiske imperier havde nået deres grænser.³⁵ For de nordvesteuropæiske, nye stormcentre lå det afgørende vel snarest i den alliance mellem handelskapital og politisk magt, som fik sin endelige form under den spanske arvefølgekrig.

En side af forklaringen ligger formentlig i, at Steensgaard stiller sig tvivlende overfor de mondæne teorier om en global krise i 1600-tallet (s. 22f.). Økonomiske og demografiske krisesyntomer forekommer nok (således både i Europa og Kina), men den internationale handel ekspanderede fremdeles og inddrog stadig nye vareområder. Med forf.s egen baggrund kunde det undre lidt, at han ikke inddrager den offentlige

³⁴ N. Steensgaard, *Carracks, Caravans and Companies: The Structural Crisis in the European-Asian Trade in the Early 17th Century*. Kbh. 1973.

³⁵ J.I. Israel, *The Dutch Republic and the Hispanic World, 1606–1661*. Oxf. 1982; jf. HT 85, Kbh. 1985, s. 386f.

sektor (og magtstaten) og de autoritetsspændinger, som især H. G. Koenigsberger har hæftet sig ved, begge dele strukturelle brudflader.³⁶

Vender vi os til de enkelte, ikke-europæiske imperier, bærer analysen af Osmannerrigets »krise« (s. 96–100) prisen. Den er udførlig, førstehånds og velafvejnet, og den inddrager både de interne og eksterne, strukturelle faktorer, som fører frem til 1600-tallets »feudalisering« (og decentralisering), militarisering og konservative reformer, som netop understreger den moralske traditionsballast og sultanatets autoritet, og som fører til isolationen overfor europæiske impulser.³⁷ Hvad angår Safavidernes Iran (s. 108 ff.) understreger Steensgaard med rette den ufyldestgørende, historiske forskningsindsats, som vanskeliggør en sikker bedømmelse, og sikkert korrekt finder han krisens årsager omkr. 1700 snarest i politisk svaghed, fejltagelser og shahstyrets voksende modsætning til *ulama*-korpset. Stormoghul-riget i Indien viste endelig nok sin evne til smidigt at tilpasse Indiens økonomi til den ændrede situation indenfor de traditionelle mønstre, men det nåede sin yderste grænse for ekspansion under Aurangzebs forsøg på at underkaste sig Deccan-staterne (s. 129 ff.).

Under alle omstændigheder kan den »geopolitiske« forklaring tjene til fortolkning af de tre »krudtimperiers« skæbne, mere eller mindre forstærket ved ydre og indre impulser, som dog vel langt fra er afklaret. Disse processer ledsages i hvert fald for Osmanner- og Safaviderriget af militarisering, »feudalisering« og decentralisation eller måske rettere større regionale distancer mellem centrum og periferi (med meget lange eftervirkninger), således som man har været inde på.³⁸ Dertil kommer endelig autoritetskriserne, som Murad IV (1623–40) og de to Köprülü-storvizirer (1656–76) løser for Osmannerrigets vedkommende ved konservativ reaktion, men som shahstyret åbenbart ikke magtede.

Endelig det gådefulde Ming-Kina, hvor Steensgaard (s. 153 ff.) finder den nærmeste parallel til de »problemer, som de europæiske stater stod overfor ved indgangen til enevældens tidsalder«. Trods tilløb til fornyet

³⁶ N. Steensgaard, Det syttende århundredes krise. HT 12.r.IV., Kbh. 1970, s. 475–504, især s. 499 ff.; H. G. Koenigsberger, Die Krise des 17. Jahrhunderts. Zeitschr. f. hist. Forsch. 9. 1982, s. 143–65, især s. 157 ff. – Hvad angår Latinamerika synes Steensgaard at tilslutte sig John Lynch's synspunkter på den voksende selvtilstrækkelighed og socialt-økonomiske reorganisation; Spain under the Habsburgs II: Spain and America 1598–1700. 2.ed. Oxf. 1981, især kap. VII–VIII. En god oversigt over diskussionen giver L. N. McAlister, Spain and Portugal in the New World, 1492–1700. Oxf. 1984, s. 375–81.

³⁷ Jf. N. Steensgaard, Carracks, Caravans and Companies, s. 74–81.

³⁸ H. İslamoğlu & C. Keyder, Agenda for Ottoman History. Review I. 1977, s. 31–55; S. Mardin, Center-Periphery Relations. A Key to Turkish Politics. Daedalus 102:1. Cambr. (Mass.) 1973, s. 169 ff. – Jf. iøvrigt E. Werner, Despotie, Absolutismus oder feudale Zerplitterung. Strukturwandlungen im Osmanenreich zwischen 1566 und 1699, Jahrb. f. Wirtschaftsgesch. (Bln.) 1972: III, s. 107–28.

religiøs diskussion og litterære og kunstneriske fornyelser, og trods betydelig økonomisk vækst takket være de oversøiske forbindelser, præges riget af tunge finansielle og militære problemer, godsejervælde, bondeoprør og især af inertien i de traditionelle magtmønstre, konflikterne »mellem eunukkerne, som stod kejserens person nærmest, og den akademiske embedsstand«, en sikkert korrekt diagnose. Sat på spidsen har en kinesisk-amerikansk historiker, Ray Huang i en underfundig og kompetent undersøgelse fremhævet, at dødvægten af tradition allerede fra slutningen af 1500-tallet gjorde Ming-styrets effektivitet eller mangel på samme aldeles underordnet. Det var blevet et stiliseret og sterilt samfund, underkastet traditionelle normers automatik, som ingen kunde gennembryde: kort sagt en dybtgående autoritetsmæssig og strukturel krise, som først Mandchu-dynastiet løste på sin specielle måde.³⁹ Hans argumentation underbygger altså snarest Steensgaard synspunkter.

Både det grundlæggende strukturingsmønster og diskussionen af, hvad man nu med en hel generations debat i ryggen *per fas et nefas* har betegnet som 1600-tallets krise, kunde således nok fortsat give anledning til overvejelser og undersøgelser – uden at der nødvendigvis har været tale om en entydig global eller helt generel krise. Steensgaards fremstilling fremdrager dog en række ikke-økonomiske symptomer, grænserne for »herrerne« magtapparat og autoritet, centralisering og regionalisering osv. Allerede dette er i sig selv en væsentlig fortjeneste i et værk, som meget vel kan blive en international standard eller statusopgørelse.

VI.

Præsentationen, som unægteligt allerede er svært forvokset, har i meget høj grad koncentreret sig om de grundlæggende teorier i Niels Steensgaards værk og kun i begrænset omfang beskæftiget sig med de konkrete forklaringer, som bygges op på grundlag af det teoretiske rammeapparat. Det vil derfor også kun være fair at tilføje, at den praktiske anvendelse af teorierne på et meget omfattende og heterogent stof over et meget langt tidsspand er gennemført med stor konsekvens og konsistens. Forf. har en vis svaghed for udfordrende formuleringer og paradokser, ofte slående eller indlysende, undertiden måske lidt mere diskutabile. Men samtidig med, at vi har fået et standard- og debatværk, som skandinaviske læsere må være taknemmelige for, er det blevet til et stykke storslået syntese- og historieskrivning i ordets bedste mening.

³⁹ R. Huang, 1587: A Year of no Significance. The Ming Dynasty in Decline. Yale UP 1981.

Ingen historiker med sit professionelle ansvar i behold kan vist være uenig med Steensgaard om, at lykken hverken er George Orwells skræmmebillede af partistyring af fortiden, nutiden og fremtiden eller Conyers Reads blanding af naiv tillid til menneskets bedrifter, ledsaget af tilskyndelser til at støtte civilisationens hævdvundne og prøvede normer (det gjorde i parentes bemærket McNeill og Stavrianos delvis). »Historikeren har... en selvstændig ret til og måske også pligt til at tage sit udgangspunkt i de spørgsmål, som samtiden ønsker besvaret, men han har hverken ret eller pligt til at levere de svar, som samtiden ønsker at få«, lyder konklusionen.⁴⁰

Når det gælder de ikke-europæiske kontinenters – hele klodens – nyere historie, har de konventionelle beskrivelses- og forklaringsmønstre i efterkrigstiden været ufyldestgørende og utidssvarende, ofte udartet til tamme og håbløse kompromisser. Det har være Steensgaards egen opfattelse, og diskussionen af enkelte træk af efterkrigstidens verdenshistoriske debat har kun underbygget dette, har røbet, hvor vaklende og svingende, undertiden bagstræberisk begrebsdannelsen og begrebsafgrænsningen har været, utvivlsomt både af historiografiske og samfundsmæssige grunde.

Så meget des mere bemærkelsesværdigt er det, at Steensgaard trods sin oprindelige skepsis, men med støtte i det, som kan ligne et internationalt tværfagligt gennembrud, har vovet på én gang at opbygge en »model« og med den som udgangspunkt at forme en syntese. Det er vel muligt, at den vil blive underkastet kritisk diskussion, men med få marginkommentarer må anm. tilstå, at han har fundet den frugtbar og inspirerende, konsistent og helstøbt.

Til sidst anmelderkværulanterierne. Værkets ydre lever naturligvis op til alle rimelige forventninger, overgår dem endda. Uden at ville sige noget negativt om billed- og kortmaterialet – det er fornemt og veltilrettelagt, støtter teksten på bedste vis – må anm. indrømme, at et sådant orgie af illustrationer, billedtekster og »indrammede anekdoter og kuriosa« undertiden alligevel virker distraherende for læsningen. Værre er det, at billedlisten kun bringer en registrering af billedernes tekniske ophav, men ikke af proveniens. Man skal trods alt være fagkyndig for at vide, at det prægtige tærsebillede (bd. 7, s. 21) i mange detaljer, men også med grove, gyldne strøg, som markerer kornet, skyldes Breughel.

⁴⁰ N. Steensgaard, *Set fra 1984*, s. 413–15, 433ff.